

Barn i utsatta miljöer och livssituationer

Jane Brodin

Institutionen för Barn- och ungdomsvetenskap, Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm.

Email: jane.brodin@buv.su.se

Denna artikel är baserad på ett projekt om barn i utsatta miljöer och livssituationer. Resultatet har sammanställts i en nyutkommen bok "Barn i utsatta livssituationer". I boken, som är en antologi med fem författare, konstateras att antalet barn som far illa ökar trots att vi lever i ett välfärdssamhälle. Detta har uppmärksammats av både forskning och massmedia som under en längre tid lyft fram de orättvisor och missförhållanden som många barn idag upplever. Trots att Sverige har ställt sig bakom Barnkonventionen (1989) tycks det ibland svårt att följa dess intentioner. Viktigt är att lyssna på barns röster för att därigenom ge barn möjligheter att påverka sin egen situation.

Abstract: This article is based on a project about children in exposed environments and living situations. The results have been compiled in a book titled *Children who are badly treated* (2008). The book is an anthology with contributions of five authors and the results show that the numbers of children who are badly treated and live under bad living conditions increase despite that we live in a welfare society. Both in research and in mass media this problem has been highlighted for a long time as well as the inequity and bad conditions many children experience today. In spite of the fact that Sweden has ratified the Convention on the Rights of the Child (UN, 1989) Sweden has in reality experienced difficulties in following the intentions of the CRC in all respects. It is however essential to listen to children's voices in order to give them opportunities to affect their own living situations.

Introduktion

Konventionen om barnets rättigheter, i dagligt tal barnkonventionen, är det första folkrättsliga dokument där barns rättigheter finns nedskrivna. Konventionen ger en generell definition av vilka rättigheter som gäller för barn i alla samhällen oavsett religion, kultur eller samhällsstruktur. Barnkonventionen omfattar såväl ekonomiska, sociala, kulturella och politiska rättigheter, som täckandet av

ett barns alla grundläggande behov av bland annat kärlek, värme, skydd, mat och sömn (FN, 2006). Grunden för konventionen är tanken att barn har rätt att få sina grundläggande behov tillgodosedda och bli respekterade som individer. De fyra huvudprinciperna är att alla barn har lika värde, att barnets bästa ska komma i främsta rummet, att barn har rätt till liv och utveckling och att barn ska kunna påverka sin egen situation, det vill säga

få göra sina röster hörda. Om medlemsstaterna lyckades leva upp till Barnkonventionens mål skulle verkligheten förmodligen se annorlunda ut än den gör för många barn idag.

Att barn i Sverige har det materiellt bättre än i många andra länder framkommer av rapporter från Rädda Barnen (2002) och UNICEF (2003). Samtidigt vet vi från media att många barn och unga idag mår dåligt trots att vi lever i ett välfärdssamhälle (t.ex. Alin Åkerman, 2006; Benjaminson, 2008; Brodin, 2008a). Samma verklighet lyfts fram i forskning från andra länder (t.ex. Glaser, 2002; Mudaly & Goddard, 2006). Vad betyder det då vi säger att ett barn far illa? Enligt Världshälsoorganisationen (WHO, 2006) innebär begreppet ”barn som far illa” barn som utsätts för fysiska övergrepp, sexuella övergrepp, försummelse och vanvård, emotionell kränkning och exploatering. Barn som far illa är inte själva ansvariga för sin svåra situation utan det är de miljöer som finns runt om varje enskilt barn som skapar utsattheten – en utsatthet som är speciellt besvärlig för barn som är sårbara. Därför väljer jag att istället för att fokusera på barnet att lägga ansvaret på faktorer i omgivningen. Barn som far illa innebär då barn som ofta befinner sig i utsatta livsmiljöer eller i utsatta livssituationer (Brodin, 2008a; Ljusberg, 2008; Strander, 2008).

Vuxnas ansvar för barns välmående

Vuxna som finns i barnets närmiljö måste vara uppmärksamma på barnets reaktioner. Det kan vara lärare i förskolan eller skolan som ser att ett barn far illa men det kan också vara andra som finns i barnets närmiljö (Strander, 2001). Barn agerar i sin vardag på många olika arenor och en av de viktigaste är skolan. En fråga är vilken roll läraren har för att uppmärksamma och stödja barn som far illa? Läraren är ofta en förebild för barnen i klassen och läraren har stor makt. Läraren visar genom sitt förhållningssätt barnen i klassen vad som är tillåtet i tal och handling och läraren är därför den som måste agera professionellt utifrån sin yrkesroll. Genom att visa att alla barn är accepterade för den person de är, kan en uppmärksam professionell lärare inför klasskamraterna lyfta fram någonting positivt om varje barn. På det sättet gör läraren skolan till en trygg miljö även för de barn som annars skulle känna att de inte är bekräftade av lärare och kamrater. Att se varje barn ingår som en naturlig del i en lärares arbete. Därigenom kan läraren minimera risken för att ett barn som har det svårt också ska bli utsatt för mobbning, någonting som bland annat Strander (2001, 2008) lyfter fram.

Dessutom har man vid minsta misstanke om att ett barn far illa skyldighet att anmäla detta till de sociala myndigheterna (Ljusberg, 2008; Ljusberg, Brodin & Lindstrand, 2007). Trots detta menar Ljusberg att det

finns många olika skäl till att vuxna inte anmäler när de misstänker att ett barn far illa. Dels handlar det om att det är smärtsamt att se att barn far illa och att det kan vara lätt att identifiera sig med föräldrarna, dels saknas ibland kunskaper bland professionella om hur man ska bemöta barn som har det svårt och det är vanligt att man istället söker efter acceptabla (bort)förklaringar till det man ser och hör om att ett barn far illa (Ljusberg, 2008). Att lyssna på barnen, att försöka förstå vad de egentligen säger, att kunna se att ett barn mår dåligt och att bilda sig en uppfattning om hur barnen ser på sin egen situation är ett sätt att uppmärksamma barnets reaktioner och behov samt att visa barnet respekt. Därför har vuxna ett speciellt ansvar för barn (Ljusberg, 2008; Strander, 2008). I detta sammanhang är det även viktigt att lyfta fram föräldrarnas ansvar gentemot sina barn. Barn behöver föräldrar men om föräldrarna inte själva orkar med eller har förmåga att klara av sitt föräldraskap är det viktigt att det finns någon annan vuxen i barnets närmiljö som barnet kan tala med om han eller hon har svårigheter. Det är inte rimligt att barn själva ska bära på problem som de har. Om föräldrarna själva upplever svårigheter i sin vardag kanske de inte heller kan ge sitt barn det stöd som barnet så väl behöver för att må bra (Brodin, 2008).

Skolan som arena för barn och unga

Barn och unga i skolan utsätts ibland för mobbning och trakasserier av lärare och/eller av andra elever skolan och en del av dessa barn och unga väljer av det skälet bort skolan. År 2006 antogs *Lagen om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barns och elevers lika rättigheter* (SFS 2006:67). Det framgår att lagen ska motverka diskriminering på grund av kön, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, religiös läggning eller funktionshinder. Lagen fastställer det ansvar som lärare, rektorer och kommunledning har för att skapa miljöer där barn och unga kan känna trygghet och bli behandlade på ett likvärdigt sätt. Lagen är tillämpbar på utbildning enligt skollagen (1985:1100). Resultatet blir att de har svårigheter att klara av sin skolgång. Ibland känner inte föräldrarna till att barnet har hög frånvaro från skolan och om deras barn inte heller berättar om hur de har det i skolan så kanske varken föräldrar, lärare eller skolledning känner till det (Brodin & Lindstrand, 2004). Alin Åkerman (2001) har utifrån sin forskning konstaterat att många ungdomar med svåra självmordstankar eller som har ett självmordsförsök bakom sig tidigare varit utsatta för mobbning under mellan- och högstadietiden. Känslan av utsatthet sätter djupa spår och sitter ofta kvar på gymnasiet. Under det senaste decenniet tycks den psykiska ohälsan bland ungdomar ha ökat och ett tecken på detta är att en del ungdomar utvecklar ett självdestruktivt

beteende. Pojkar reagerar ofta med aggressivitet medan flickor utvecklar ätstörningar eller skadar sig själva på andra sätt (Alin Åkerman, 2008).

Benjaminson (2008) menar att skolan kan vara en trygg plats för många barn och unga och att tryggheten just ligger i att det oberäkneliga inte finns i skolan. Men hon menar också att skolan för en del andra barn som har det svårt kan vara ytterligare en belastning, speciellt om de inte blir bekräftade av lärare och klasskamrater. Benjaminsons forskning om ungdomar med emotionell utsatthet visar att många inte kan få hjälp med läxor eller att de ibland inte kan göra sina läxor eftersom situationen i hemmet är alltför kaotisk. Ungdomarna kan inte heller berätta om detta i skolan utan framstår som slarviga och ointresserade av skoluppgifterna. En relativt stor del av de elever som går på högstadiet lyckas inte gå ut skolan med godkända betyg i kärnämnen och detta medför på kort sikt att de inte antas till det gymnasieprogram som de önskar och på lång sikt att de i framtiden får svårt att välja vad de vill arbeta med. De misslyckas ofta i skolarbetet, tar själva på sig ansvaret och känner sig orättvist behandlade och kränkta. För dessa ungdomar blir avståndstagandet till skolan lätt en realitet eftersom de i alla fall inte kan påverka situationen. Barn reagerar olika på de upplevelser som de utsätts för men framför allt är barns förutsättningar olika. En del barn föds sårbara och sköra, andra utvecklar en sårbarhet genom att de befinner sig i en utsatt miljö. Flertalet barn och unga är dock resilienta, det

vill säga de har en motståndskraft och okuvlighet, som gör att de kan reparera svårigheter och orättvisor som de upplevt under barndomen (Sommer, 2005) och de klarar sig ofta bra senare i livet.

Barn i riskzonen

Familjen är ett exempel på en annan arena där barn tillbringar en stor del av sin vardag. Synen på familjen har förändrats och en familj kan bestå av många olika konstellationer. Barn växer således upp under mycket olika villkor (Brodin, 2008a). Flertalet har en mycket god uppväxtmiljö medan andra lever i en miljö med föräldrar som missbrukar, är arbetslösa eller har andra problem. Föräldrar har huvudansvar för sina barn enligt föräldrabalken (SFS 1949:381), men vad händer då föräldraskapet brister, till exempel om föräldrarna har ett intellektuellt funktionshinder eller psykisk ohälsa? Socialstyrelsen (2007) anser att föräldrar som har en utvecklingsstörning är en grupp som ofta behöver mycket stöd för att kunna ta hand om sina barn. Enligt Bager (2003) föds i Sverige cirka 160 barn om året till ensamstående mödrar med utvecklingsstörning och fäder med en psykosocial problematik. Flertalet av dessa barn följer normalutvecklingskurvan, men mödrarna behöver ofta stöd. Det har emellertid visat sig att de flesta barn som omhändertas för samhällsvård inte är barn till föräldrar med utvecklingsstörning utan med andra problem (Brodin, 2008a).

Många barn är sårbara redan från födelsen medan andra lever i miljöer som är utsatta. En intressant fråga är vilka barn det är som är i riskzonen för att hamna i en utsatt livssituation eller livsmiljö? Familjens livsvillkor påverkar barnens situation och ekonomi, hälsa/ohälsa, arbete/arbetslöshet, god eller mindre bra social situation är några faktorer som har betydelse för barns utsatthet. Barn som har funktionsnedsättningar kan i vissa situationer vara i riskzonen till exempel om de har svårigheter att kommunicera och föra fram sina åsikter (Brodin, 2005; 2008b). Risken att bli exkluderad om man inte kan delta i de aktiviteter som kamraterna gör, medför även att man kan bli utstött eller mobbad (Brodin & Lindstrand, 2004). Även barn som kommer från ett annat etniskt ursprung än det som dominerar i Sverige kan ibland vara utsatta eftersom deras föräldrar kan ha en annan uppfattning om barnuppföstran och vad som förväntas av ett barn än vad som är vanligt. Kollisionen mellan dessa två kulturer (föräldrarnas och den svenska) leder ofta till både missförstånd och fördömande av familjernas sätt att agera (Högdin, 2007). En del barn har stora krav på sig i vardagen, speciellt när det gäller skolarbete. Detta kan leda till stress som på sikt leder till ohälsa.

En annan form av utsatthet finns i familjer där barnet misshandlas psykiskt eller fysiskt. År 1979 fick Sverige en lag mot aga men trots detta visar Ljusberg (2008) att misshandeln av barn i alla åldrar ökat. Den största ökningen (1981, 758 fall & 2006, 7455 fall) visar

misshandeln mot barn mellan 7 och 14 år. Ofta är förövarna i dessa fall mycket unga medan misshandeln mot barn under sex års ålder oftast utförs av en familjemedlem – en förälder eller en styvförälder är förövaren.

Hur kan vuxna hjälpa barn som far illa?

Forskning visar att antalet barn i Sverige som mår dåligt växer (t.ex. Alin Åkerman, 2008; Benjaminson, 2008). Orsakerna till detta är flera och denna artikel har endast gett några exempel på barn som befinner sig i utsatta livsmiljöer eller livssituationer. Det handlar ofta om barn som av vuxna eller äldre barn utsätts för fysiska eller sexuella övergrepp, försummelse och vanvård, emotionell kränkning och exploatering men det kan även handla om barn som av kamrater i skolan utsätts för kränkning, trakasserier och mobbning. En del av dessa barn har inte någon vuxen person i sin närmiljö att tala med om sina svårigheter. Deras utsatthet blir då extra stor och det är lätt för dessa barn att de tar på sig ansvaret för sin situation och lägger på sig skuld (Strander, 2008).

Barn har rätt till föräldrar och för de flesta barn har föräldrarna avgörande betydelse för barnens hälsa och välmående. Föräldrarna är de viktigaste personerna i barnens liv och det är de som kan och förväntas ge sina barn trygghet och kärlek utan förbehåll. Barn som har det svårt behöver föräldrar som kan stötta och hjälpa dem och föräldrarna är ofta de som barnen senare i livet bär med sig som förebil-

der. Det är föräldrarna som har ansvar för sina barn och även om föräldrarna själva kan ha besvärliga livssituationer är de viktiga för sina barn (Brodin, 2008). Om barnet har föräldrar som inte orkar med sitt föräldraskap är det viktigt att barnet har någon annan vuxen att tala med och anförtro sig till. Det innebär inte att föräldrar kan skjuta över ansvaret för sina barn på skolan. Skolan är den arena som omfattar alla barn och därför kan skolan ses som ett komplement till hemmet och kompensera barnet för det som barnet inte kan få hemma. En god skolmiljö är viktig för alla barn eftersom den kan ge barnen trygghet (Strander, 2008). Även lärare är förebilder för sina elever och det är därför viktigt att de erbjuder alla elever en god miljö. Lärare har ett stort ansvar att observera vad som händer i klassen och på skolgården för i skolans värld finns inga föräldrar närvarande som kan skydda barnet. För många barn står föräldrarna för tryggheten men även andra vuxna till exempel lärare kan träda in och kan lyssna på barnet och ge barnet stöd i en svår situation (Ljusberg, 2008). Om man trots detta märker att ett barn far illa måste anmälningsplikten tas på allvar. Det kan vara svårt att veta när man ska göra en anmälan men i lagen står att så snart man misstänker att ett barn far illa ska man göra anmälan. Det visar sig dock att många undviker att göra anmälan eftersom de känner osäkerhet över om de "ser eller tolkar en situation rätt".

Många barn i dagens skola utsätts för mobbing, trakasserier och diskriminerande behandling och vill därför inte gå till skolan. Den lag som antogs 2006 (SFS 2006:67) är ett resultat av detta och syftet är att skapa goda och trygga miljöer för barn och unga. Om ett barn inte känner sig trygg kan detta leda till att barnet kanske väljer att skolka och kommer då efter i skolarbetet. Det kan för en del barn bli en ond cirkel där situationen för barnet till slut blir ohållbar om barnet varken har stöd från föräldrarna, från lärare i skolan eller andra vuxna i barnets närmiljö.

Skolan ska vara en god pedagogisk miljö, som tillvaratar barnets intressen och stödjer hans eller hennes utveckling. Även om skolans uppgift inte är att uppfostra barn utan att utbilda barn måste lärarna känna ansvar för att öppna möjligheterna för alla barn så att de känner sig delaktiga. Läraren måste därför uppmärksamma och "se" varje barn och erbjuda en trygg miljö.

Referenser

- Alin Åkerman, B. (2001). Vår för ser dom oss inte? Intervjuer med gymnasieelever om hur de upplever sin skolsituation. IOL, forskning nr 4. Lärarhögskolan i Stockholm.
- Alin Åkerman, B. (2006). Att skada sig själv – ett uttryck för ångest och identitet. I Bjärvall (red.). Utsatta barn – allas ansvar. Stockholm: FAS nr 3.
- Alin Åkerman, B. (2008). Psykisk ohälsa och riks för självmordshandlingar bland ungdomar, 133-171. I J. Brodin (red.) Barn i utsatta livssituationer. Malmö: Gleerups.

- Bager, B. (2003). Barn till mödrar med utvecklingsstörning – en inventering. Liten riskgrupp som behöver stort stöd under otrygg uppväxt. *Läkartidningen*, 100(1-2), 22-25.
- Benjaminson, C. (2008). Ungdomars erfarenheter av emotionell utsatthet under uppväxten. *Stockholms Universitet: Institutionen för barn och ungdomsvetenskap (Avhandling)*.
- Brodin, J. (2005). Kommunikativ kompetens – definitioner och begrepp. TKH-rapport 39, *Lärarhögskolan i Stockholm*.
- Brodin, J. (2008a). Barn med funktionsnedsättningar, 79-107. I J. Brodin (red.) *Barn i utsatta livssituationer*. Malmö: Gleerups.
- Brodin, J. (2008b). Att tolka barns signaler. Lek och kommunikation för barn med flerfunktionshinder. Malmö: Gleerups.
- Brodin, J. & Lindstrand (2004). *Perspektiv på en skola för alla*. Lund: Studentlitteratur.
- Förenta Nationerna (2006) *Konventionen om barnets rättigheter*. (orig. 1989, United Nations Convention on the Rights of the Child, New York: UN).
- Föräldrabalken (1949). SFS 1949:381.
- Glaser, D. (2002). Emotional abuse and neglect (psychological maltreatment): a conceptual framework: *Child abuse and neglect*, 26(6-7), 697-714.
- Högdin, S. (2007). *Utbildning på (o)lika villkor: om kön och etnisk bakgrund i grundskolan*. Stockholms universitet: Institutionen för socialt arbete (Avhandling).
- Ljusberg, A-L. (2008). Barn som far illa och anmälningsplikt, 171-187. I J. Brodin (red.) *Barn i utsatta livssituationer*. Malmö: Gleerups.
- Ljusberg, A-L., Brodin, J., & Lindstrand, P. (2007). Ethical issues when interviewing children in remedial classes. *International Journal of Rehabilitation Research*, 30, 203-207.
- Mudaly, N. & Goddard, C. (2006). *The truth is longer than a lie: Children's experiences of abuse and professional intervention*. London: Jessica Kingsley.
- Rädda Barnen (2002). "Några räknas som bättre än andra" 25 berättelser från unga i Sverige om mobbing, rasism och diskriminering. Stockholm: Rädda Barnen.
- Socialstyrelsen (2007). *Barn och Unga: insatser år 2006*. Sverige: Socialstyrelsen.
- Sommer, D. (2005). *Barndomspsykologi. Utveckling i en förändrad värld*. Malmö: Runa Förlag.
- Strander, K. (2001). *Konsten att lyssna på barnen*. LOCUS. Tidskrift för forskning om barn och ungdomar, 1, 2001. Stockholm: Lärarhögskolan i Stockholm.
- Strander, K. (2008). Goda pedagogiska miljöer – fristad och utmaning, 49-78. I J. Brodin (red.) *Barn i utsatta livssituationer*. Malmö: Gleerups.
- Utbildningsdepartementet (2006). *Lagen om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barn och elever*, SFS 2006:67.
- UNICEF (2003). *Innocenti Report Card No. 5: A league Table of Child Maltreatment Deaths in Rich Nations*. UNICEF Innocenti Research Centre, Florence.
- WHO (2006). *Child abuse and neglect by parents and other caregivers*. I *World report on child and adolescent injury and prevention*. Geneva: World Health Organization.